

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

10.2021

**научно-теоритический методический журнал
Издаётся с 2001 года**

Urganch – 2021

2. Abdullayev A. Hozirgi o'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. T., "Fan", 1983, 88-bet.
3. Axmedova N.Sh. O'zbek tilida murojaat birliklarining semantik-konnotativ tadqiqi. Filol. fan. nomz. diss. avtoreferati, T., 2008, 25-bet.
4. Saparova Q. Rus va o'zbek tillarining fonostilistik tizimlari haqida. "O'zbek tili va adabiyoti", Toshkent, 2001, 33-bet.

Салихова Нодира Нуруллоевна
(БухДУ Таржимашунослик ва лингводидактика кафедраси ўқитувчиси
ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ УНДОВ СЎЗЛАРНИНГ ГРАДУАЛ СЕМАНТИКАСИ

Аннотация. *Ушбу мақолада градуалликнинг функционал-семантик категория сифатида хусусият, ҳаракат, ҳолат ва бошқаларнинг маъносини турли тил воситалари орқали ўсиш ёки пасайиш даражасида етказиб бериши акс эттирилган.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается роль системного, всестороннего описания семантических особенностей и функционального назначения междометий как показателя градуальности.*

Annotation. *This article examines the role of a systematic, comprehensive description of the semantic and functional purpose of interjections as an indicator of graduality.*

Калим сўзлар: *кучайтириши, пасайтириши, восита, хусусият, даража, нутқ, семантика, градуаллик, ундов.*

Ключевые слова: *усиление, уменьшение, средство, особенности, уровень, речь, семантика, градуонимия, междометия.*

Key words: *strengthening, decreasing, means, features, level. speech, semantics, gradonymy, interjections.*

Турли даражадаги тил ходисаларига психологлар, тилшунослар ва файласуфларнинг лисоний шахс муаммосига кизиқиши коммуникатив ёндашув сабаб қайта тиклана бошланди. Ўз вақтида В.Гумбольдт «Инсонни тилсиз ўрганиб бўлмайди, тилни эса инсонсиз», деб таъкидлаган эди. Шак-шубҳасиз, ҳолат шундайки, агар тилнинг таҳлили сўзловчи ёки тингловчига нисбатан олиб борилмаса, унда у адекват бўла олмайди. Нутқ ҳолатининг маркази сўзловчи ҳисобланади. Инсон ўз онгида кўп ёки кам даражада меъёрдан четлашган ҳолда, тақдим этилган предметлар, ходисалар ва бошқаларни муҳраб олади. Бу ҳолат тилда градуаллик категориясининг мавжудлиги билан изоҳланади, чунки градуаллик семантикаси субъектнинг градация қилинаётган объектга нисбатан тилнинг ўлчов бирлиги маъносида қўлланилиши билан боғлиқдир.

Замонавий тилшуносликда градуаллик муаммосини ўрганиш, асосан, тўртта йўналишда олиб борилиши аниқланган. Биринчи йўналиш градациялашнинг «ҳамма жойда мавжудлиги билан тавсифланувчи» кўриниши – бунда градуаллик маъносининг «глобаллиги» кўзга ташланади, градуаллик маъносининг турли даражадаги функционал ва прагматик таҳлиллари амалга оширилади. Иккинчи йўналиш турли даражалардаги тил воситалари (фонетик, лексик, сўз ясовчи, морфологик ва синтактик воситалар)нинг градуал мазмунлари кўриб чиқилишини ўз ичига олади. Учинчи йўналиш градуалликни интенсивлик даражаси сифатида баҳолайди ва градуалликнинг табиатини тубдан акс эттиради. Тўртинчи йўналиш градуалликни сифат ва муносабатларнинг интенсивлик даражаси сифатида тадқиқ қилади. Шундай қилиб, ҳар бир ҳолатда ҳам ифодаланаётган хусусиятнинг намоён бўлиш даражаси ҳақида фикр юритилади.¹

Н.В.Халина градуаллик категориясини коммуникатив-функционал категория сифатида кўриб чиқиб, уни предметнинг, ҳолатнинг, ходисанинг тил даражасида сифатий ва миқдорий аниқликда шаклланишини акс эттиради, деб таъкидлайди.²

С.М.Колесникованинг таърифига кўра, градуаллик – бу функционал-семантик категория бўлиб, хусусият, ҳаракат, ҳолат ва бошқаларнинг маъносини турли тил воситалари орқали ўсиш ёки пасайиш даражасида етказиб беради. Градуациялаш ҳамда миқдор ва даражанинг намоён бўлиш белгиси сифатида юзага келган таассурот, сўзловчи томонидан қиёслаш даражаси, субъектив баҳо, миқдор ва даража маъноларини феъли ҳаракат усуллари билан расмийлаштирилиши ҳисобидан

¹ Пирматова М. Ундовлар ва гендер дифференциацияси. “Ўзбек тили адабиёти”, 3, Тошкент, 2013, 118-бет.

² Халина Н.В. Категория градуальности в слове и тексте. Барнаул, изд-во Алтайского гос. ун-та, 1993, 164 с.

яратилади. Градуациялашнинг моҳияти градациялар шкаласида градациялаш поғоналари кўринишида жойлашган градуацияланган ўлчамларнинг, сифат даражаларининг аста-секинлик билан ўсиб-пасайиб боришидан иборат. Градуалликнинг ўлчов бирлиги сифатида градусема юзага чиқади. Ҳар қандай (битта) кадам, градация шкаласи бўйича бир поғона юқорига (ўсиш йўналишида) ёки пастга (камайиш йўналишида) маъноларини (градуал маъно) англатса, градусема ҳисобланади. Агар градация поғонаси деганда янги маъно берувчи, градуалликнинг минимал ўлчов бирлиги тушунилса, унда градусема деб белгиланган атамани қўллаш имкони туғилади. Бу талкинда градусема деганда турли тил манифестацияларини (аффикслар, кўшимча товушлар, лексемаларни) тушуниш мумкин.¹ Ҳинд-европа тилларида, градуал лексика мавжудлиги назарда тутилиб, градуаллик ифодаси сифатида кўпроқ морфологик усул сермахсул, деб ҳисобланади.

Градуал лексика – бу градусемалар (хусусиятнинг миқдорини ва даражасининг ҳажмини билдирувчи маъно)ни ўз ичига олган, сўз ва сўз бирикмалари (фразеологик иборалар, мақоллар)дир.² Градуал лексика, сўзловчи ёки ёзувчи томонидан муайян мақсадга – предмет, ҳаракат, ҳолат ва шу кабиларнинг хусусиятини у ёки бу даражадаги миқдорини кўрсатишга эришиш учун қўлланади. Градуал лексика иккига бўлинади: асосий градуал лексика (сифатлар, предикативлар, феъллар, отлар) ва ёрдамчи градуал лексика (даража ва миқдор равишлари, юкламалар, боғловчилар, ундов сўзлар). Ёрдамчи градуал лексикага кирувчи тил бирликлари – градуаторлар ҳисобланади, чунки уларнинг вазифаси флекцион маъноларни кучайтиришдан иборатдир.

Градуатор атамаси иккиламчи номенклатурага (атамалар мажмуғига) эга: 1) градуатор – бу умумий градуацияловчи тушунча бўлиб, бир хусусиятнинг иккинчисига ўтишини амалга оширади; у метасўз вазифасини бажаради; 2) градуатор – бу хусусият намоён бўлиши даражасини кучайтирувчи ёки пасайтирувчи махсус восита. Мазкур тадқиқотда биз градуатор атамасининг иккинчи талкинидаги маъноси билан градуаллик кўрсаткичи атамаси маъноларини параллел равишда қўллаймиз.

Градуаллик, ўз ичига ягона семантик вазифани бирлаштирган, турли даражадаги ифода воситаларини ифодаловчи майдонни акс эттиради. Градуаллик вазифаси икки ёқлама амалга оширилади: 1) сифатнинг миқдорий мазмунини етказиш; 2) реал воқеликни тасвирлашга нисбатан градуал тил воситалари қўлланилганда ўлчов муносабатини етказиш.³

Градуал семантикада инсон омили гапнинг мақсади сифатидаги – градуаллик вазифасини ажратиб кўрсатишга, яъни мулоқот жараёнида градацияланаётган объект хусусиятининг катта-кичиклик даражасини кўрсатишга имкон беради.

Градуаллик семантикаси субъектнинг градацияланаётган объектга нисбатан қўллаётган ўлчов маъносини тил воситасида ифодалашни назарда тутди. Градуация субъекти (сўзловчи) реал воқеликда инсоннинг муайян бир ҳолатидан ёки умуминсоний меъёрлардан келиб чиққан ҳолда, аниқ предметга, ҳаракат хусусиятига у ёки бу миқдорини (даражасини) кўшимча қилади. Сўзловчи субъект, предмет ва объект ҳаракатининг у ёки бу даражадаги хусусиятини ифодалай туриб, идрок этишнинг глобал хусусияти билан ифодаланган, уни қуршаб олган кўламининг ҳар бир жиҳатини ажратиб кўрсатади. Сўзловчи субъектнинг мантиқий тушунчасидан келиб чиққан ҳолда, хусусиятнинг ўлчови (даражаси) ифодаланаётган градуация объекти, унинг характери сўзловчинини объектив борликда ўраб турган предметларни қай даражада баҳолаши билан ифодаланади.

Градуация субъекти ва объекти орасида градуацион муносабатлар пайдо бўлади. Градуацион муносабатлар тушунчаси сўзловчи субъект томонидан ўрнатилади ва адресат томонидан қабул қилинади. Градуал муносабатларнинг моҳияти қабул қилинган меъёрларга нисбатан қиёсий меъёр ва ҳаракат даражаларида ифодаланади.

Мазкур тадқиқот ишида асосий эътибор ундов сўзларнинг ҳозирги ўзбек тилида градуаллик кўрсаткичи сифатида ифодаланишини кўриб чиқишга қаратилган. Градуаллик категориялари семантик ва вазифавий моҳиятига кўра, ҳис-туйғулар, экспрессивлик, баҳолаш ва модаллик тушунчалари билан боғлиқ. Маъноларнинг градуаллашуви сўзловчи нутқининг экспрессивлиги билан кузатилади. Экспрессивлик – тил бирликларининг семантик-стилистик хусусиятларининг мажмуаси бўлиб, сўзловчининг нутқ мазмунига ёки нутқ адресатига бўлган субъектив муносабатларини

¹ Пирматова М. 114-бет.

² Шу манба. 113-бет.

³ Шу манба. 114-бет.

ифодалаш воситаси сифатида, унинг мулоқот жараёнида иштирок этиш қобилиятини таъминлайди.

Жонли нутқ ҳар доим экспрессив безалган, чунки «сўзловчи, унинг эмоционал ҳолати, кайфиятини, ички ишонч ёки ўзига ишончсизлигини, содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларни тасдиқлаши ёки инкор қилишини акс эттирувчи ифодаликка интилади ва бунинг натижасида у томонидан уни ўраб турган атроф-оламга ва нутқ субъектининг ўзига бўлган турли тавсифлар берилади».¹

Ундов сўзлар лексик экспрессив воситаларга киради. Тилнинг экспрессив воситаларини амалда қўллаш натижасида ҳар қандай тил бирликлари экспрессивлик ифодачиси бўлиб иштирок этишига имкон туғилади ҳамда уларнинг бирикиши ва ўзаро муносабатга киришиши нутққа экспрессивлик даражасини юклайди, яъни ифодавийликка, сўзловчи ҳис-туйғулари, кайфиятининг намоён бўлиши тил ва унинг алоҳида компонентларининг махсус воситалар орқали – кучайтириш қобилиятлари ёрдамида эришилади. Ундов сўзларнинг такрор қўлланиши ва матнда бир неча ундов сўзнинг биргаликда қўлланиши сўзларнинг турли маъно кирраларини очиш учун хизмат қилади. Бундан ташқари, гапдаги ифодавийлик, таъсирчанликни оширади:

Вой, тасаддуғ-эй, эй, вой, тасаддуғ-эй! Хў-ўн болаларимиз бор-да, тасаддуқ! – деди Аълобуш, – Собиржонимни айтмайсизми, тунов кун хатойи, мандалинни посилка қилсам нима дейсиз, депти. Йўқ, дедим, тасаддуқ, йўқ, дедим. Ўзинг киявер, дедим. Маскопда ярашади бунақа кийимлар, дедим (Ўлмас Умарбеков. Совға).

Юқоридаги парчада икки марта градуал ҳолатда қўлланилган “вой”, уч марта қўлланилган “эй” ундовлар бадий асарда персонажлар характери, ички кечинмаларини очиб беришда муҳим роль ўйнайди. Ундовларнинг қайси сўзлар билан қўлланилиши ҳам фикрнинг таъсирчанлигини ошириш, қайси миллатга мансублигини очиб беришда катта аҳамиятга эга. Келтирилган мисолда ундовлар бошқа миллатлар тилида учрамайдиган “тасаддуқ” сўзи билан қўлланилар экан, ўзбек она характери очиб бериш, момоларимизнинг фарзандларига бўлган меҳр-муҳаббатлари чексизлигини ифодалашга хизмат қилган.

Градуацияланаётган мулоҳазаларнинг компонентлари бўлиб иштирок этаётган ундов сўзлар, ҳар доим ҳис-туйғуларга бой бўлади, чунки уларда муайян ҳис-туйғулар ифодаланади. Эмоциялар турли-туман ҳис-туйғулардир. Эмоциялар тўплами ўзининг намоён бўлиш интенсивлиги жиҳатидан жуда ранг-баранг ва ҳар хил бўлади. Қайд этиш лозимки, олим К.Э.Изард ўнта асосий эмоцияни ажратади: хурсандчилик, ҳайрат, қайғу, қаҳр-ғазаб, нафрат, жирканиш, қўрқув, уят, кизиқиш, айбдорлик ҳислари.² Эмоционал ҳолатларни объектив ўлчашнинг иложи йўқ, аммо ўта кучли ва ўта кучсиз, паст эмоционал ҳолатларнинг мавжудлигини тасаввур қилиш мумкин. Эмоционал ҳолатлар бутун мавжудлиги давомида ўз-ўзи билан қолиб кетиб, ўзининг интенсивлигини ўзгартиради. Эмоциялар қанчалик интенсив бўлса, уларнинг тилда ифодаланиши шунчалик экспрессив бўлади. Айнан экспрессив жиҳатдан бой бўлган гапларда бирор-бир нарсани кучайтирилгани акс этади, яъни градуаллик категорияси намоён бўлади.³

Гапнинг эмоционаллиги – бу нафақат сўзловчининг ҳис-туйғуларини намоён эта олиш қобилиятини билдиради, балки тингловчининг ҳис-туйғуларига таъсир эта олиш қобилиятини ҳам аңлатади. Тил тизимида эмоционаллик потенциал. У тилда баъзи эмоционал ифодалар воситаси борлигида намоён бўлади: эмоционал сўзлар, эмоционал фразеологик бирикмалар, мурожаатлар ва ҳоказо. Аммо бу воситалар ўзининг бутун бир эмоционал кучини муайян мулоқот жараёнидагина яққол кўрсата олади. Нутқий ифодавийлик асосини сўзловчи нутқида предметга нисбатан объектив мавжуд бўлган эмоция ва баҳонинг намоён бўлиши ташкил этади.

Ундов сўзлар градуаллик кўрсаткичи вазифасини бажаради ва сифатларнинг ҳажми, миқдори, эмоционал ҳолати, муносабати, инсоннинг психологик ва физиологик тавсифи, интеллектуал хусусиятлари, инсоннинг қобилиятлари, этик ва эстетик баҳоларнинг маъноларини таъкидлайди. Замонавий тилшуносликда ундов сўзларга предмет – мантикий мазмунга эга бўлмаган ўзига хос ғуруҳдаги сўзлар деб қаралади.

¹ Алибаева Н.М. Бадий матнларда эмоционал гаплар. “Молодой ученый», № 4, Москва, 2017, с. 2.

² Карасик В.И. Культурные доминанты в языке. Языковая личность. Культурные концепты. Сборник научных трудов, Архангельск, «Перемена», 1996, с. 7.

³ Алибаева Н.М. 3-бет.

MUNDARIJA

21-OKTABR – O‘ZBEK TILIGA DAVLAT TILI MAQOMI BERILGAN KUN

G‘ayipov Dilshod Qadambayevich. Istiqlol yillarida davlat tili borasida olib borilayotgan siyosat va yechimini kuttayotgan muammolar xususida ba‘zi mulohazalar.....3

IQTISODIYOT

Тошқулов Абдуқодир Хамидович. Чорвачилик махсулотлари етиштиришга ихтисослаштирилган қишлоқ хўжалиги корхоналарини солиққа тортиш ҳолати таҳлили.....6

FIZIKA-MATEMATIKA

Мадрахимов Рузимбай Машарипович. “Псевдонорма”. Израил Моисович Гельфанд муаммосининг ечими ҳамда сонли чизиқли алгебранинг матрица шакллангалиги билан боғлиқ марказий муаммоларидан бирининг ечими.....13

Xudoyberdiyeva Malika Karomat qizi. Qora o‘ralar atrofidagi elektromagnit maydon.....17

Turdiyev Temur Taxirovich, Ibragimov Muhiddin Fahriddan o‘g‘li, Xojibayev Jonibek Maxmudjonovich, Tillayeva Gulzoda Rashid qizi. Bo‘lakli bir jinsli bo‘lmagan g‘ovak muhitli qatlamda suyuqliklar statsionar filtratsiya masalasi matematik modeli va uni yechishning yaqinlashuvchi-analitik usuli.....22

AXBOROT TEXNOLOGIYALARI

Бадалов Жасур Исмаилович, Бегмуродов Мухаммаджон Нормурод ўғли. Яроксизликлар моделлари ва микропроцессорли қурилмаларнинг техник маълумотларини таҳлил қилиш принциплари.....27

Babayazova Nazokat Pulatovna, Qodirov Alibek Hamroyevich, Davletov Rasulbek Marimbayevich, Saidova Maryam Egamberganovna. Oberbek mayatnigi yordamida qattiq jismning inersiya momentini aniqlash jarayonini modellashtirish.....30

TIBBIYOT

Тешаев Шухрат Жумаевич, Бабажанов Тўлқин Жуманазарович. Морфометрические параметры ободочной кишки при фиброзе легких.....34

FALSAFA

Xudaynazarov Nuraddin Shavkatovich. Hadislar diniy ilm sifatida va ularning yoshlar ma‘naviyatiga ta‘siri.....36

Бозоров Шухрат. Аҳмад Дониш қарашларининг ижтимоий-фалсафий моҳияти.....38

Pulatov Jaxongir Nazirovich. Jamiyat barqarorligi – inson taraqqiyotining o‘ziga xos mexanizmi sifatida.....41

Рахмонов Суннатилло Мавлонович. Нақшбандия тасаввуфий таълимотининг Марказий Осиё тариқатлари ривожига тутган ўрни.....47

Аллабоев Жаҳонгир Джамолидинович. Мехнатдан бегоналашувнинг жамият тараққиётига таъсири.....50

TILSHUNOSLIK

Qurbonova Muhabbat Matyaqubovna, Xirojiddinova Muattar Mansurovna. Alisher Navoiy g‘azallarida rang bildiruvchi sifatlarining konnotatsiyasi.....53

Эхсанова Муқаддамхон Иброҳимовна. Глобаллашув давридаги ўзлашма лексемаларнинг мавзу гуруҳларига доир.....56

Narzullayeva Firuza Olimovna. Konnotativ ma‘noning nutqda voqelanishi.....59

Салихова Нодира Нуруллоевна. Ўзбек тилидаги ундов сўзларнинг градуал семантикаси.....62

ADABIYOTSHUNOSLIK

Жўрақулова Насиба Шамуровна. Аҳмад Яссавий ижодида эр ва эран образи.....65

Абдувахабова Умида. Отображение исторических событий в произведениях Герберта Бейтса.....68

Акрамова Тахмина. Рассуждения о сущности жизни и создания образов в поэме “Тамерлан” Эдгара Аллана По.....71

PEDAGOGIKA

Мусоева Азиза Ботировна. Чет тилларни билишнинг миллий баҳолаш тизими тестининг ўқитувчи билимини текширишдаги аҳамияти.....76

Norquziyeva Zebo Kamalovna. Kognitiv ikki tillilik kasbiy kommunikatsiya sohasida chet tili kompetensiyasini shakllantirish.....80

Yuldashov Kaxraman Kamulovich. Milliy hunarmandchilik tarixini o‘rganishning ahamiyati.....84